

poppers rationaliteitsprincipe: onjuist, onfalsifieerbaar en wetenschappelijk?

Noretta Koertge

Inhoud.

Popper stelt dat het rationaliteitsbeginsel niet alleen onjuist, maar ook onfalsifieerbaar is. Niettemin meent hij dat het in de sociale wetenschappen een onmisbare verklarende rol speelt. Poppers methodologische strategie lijkt voor wat betreft het rationaliteitsbeginsel in directe tegenspraak te zijn met zijn algemene theorie der wetenschappelijke methode. Mijn stelling is daarentegen dat Popper het empirische gehalte en de bekritiseerbaarheid van het rationaliteitsbeginsel heeft onderschat.

Een van de grote filosofische parabels van onze tijd is Poppers relaas van zijn ontdekking van het demarcatiebeginsel. Ook al is men het niet eens met Poppers selectie van de psychoanalyse en het marxisme als schoolvoorbeelden van pseudo-wetenschap, van zijn kritiek op vage, onfalsifieerbare denk-systemen gaat niettemin een geweldig dwingende kracht uit:

"Deze theorieën (die van Marx, Freud, Adler) leken vrijwel alles te kunnen verklaren... Zij werden steeds bevestigd, wat er ook gebeurde... Juist dit feit -dat ze altijd op de situatie pasten en steeds werden bevestigd- was in de ogen van de bewonderaars het sterkste argument dat ten gunste van deze theorieën kon worden aangevoerd. Langzamerhand begon het tot mij door te dringen dat deze ogenschijnlijke kracht in feite een zwakheid was". (1963, p.35).

Popper ontwikkelde vervolgens een theorie voor de wetenschappelijke methode die gebaseerd was op gissingen en weerleggingen (conjectures and refutations), met de volgende methodologische principes als kern:

"...onze methodologische regel... geeft de voorkeur aan theorieën met het hoogst mogelijke empirische gehalte" (1959, p. 121).

"Een serieuze empirische toets bestaat altijd uit de poging een weerlegging, een tegenvoorbeeld te vinden... wij proberen altijd eerst de *meest gewaagde* voorspellingen te weerleggen... (1963, p.240)

"... we voeren een basisregle in... die bepaalt dat de andere regels van de wetenschappelijke methode een zodanige inhoud moeten hebben dat ze geen enkele wetenschappelijke uitspraak voor falsificatie immuun maken" (1959, p. 54).

Gegeven deze stringende onverzettelijke houding t.o.v. de we-

tenschap zoals men opnieuw terug vindt in de recente Schilpp-band (bv. dl 1, p. 29), wekt het enige verbazing dat Popper zich zo sterk uitspreekt ten gunste van het rationaliteitsprincipe als grondslag van de sociale wetenschappen. Het rationaliteitsbeginsel is in zijn ogen immers "vrijwel inhoudloos" (1967, p. 144). Eveneens verwonderlijk is het Popper te horen zeggen dat een kwestie van goed methodologisch beleid is om het rationaliteitsbeginsel *nooit ofte nimmer* de schuld te geven van bepaalde voorspellingsfouten in de sociale wetenschappen. We zouden falsificaties daarentegen *altijd* moeten beschouwen als kritiek op onze hulp-hypothesen of onze modellen van de handelingssituatie (1967, p. 146).

Hoe moeten deze tegenstrijdigheden worden opgelost? (1). Is Popper tot de slotsom gekomen dat methodologische regels die hij voor de natuurwetenschappen voorstelt in de sociale wetenschappen een versoepeling dienen te ondergaan? Zo ja, dan lijkt het erop alsof hij in zijn kritiek op Freud en Marx geen vaste grond meer onder de voeten heeft. Tenslotte kan er ook van het rationaliteitsprincipe blijkbaar niets worden buitengesloten, en vinden de aanhangers ervan al evenzeer in alles een bevestiging van hun axioma.. Of zou het kunnen zijn dat Popper zich bij zijn taxatie van het rationaliteitsprincipe eenvoudigweg vergist heeft?

In dit artikel wil ik me allereerst richten op problemen die te maken hebben met het empirisch gehalte en de algemene nomiciteit, (toetskarakter), nomicity van het rationaliteitsprincipe. Daarna ga ik in op de vraag of het wel een goede methodologische strategie is om te trachten dit principe tegen weerlegging te beschermen.

1. Drie verklarende modellen van menselijk handelen.

Om de specifieke eigenschappen van Poppers verklarende model duidelijk te laten uitkomen is het nuttig zijn opvattingen te vergelijken met die van Hempel en Dray. Verklaringen van menselijke handelingen in termen van motivatie passen volgens Hempel in zijn 'covering law'-model(2) en kunnen als volgt geschematiseerd worden (Hempel presenteert zijn deductieve model slechts vanuit overwegingen van praktisch nut; de problemen die hier ter sprake zijn staan of vallen niet met de vraag of de betreffende generalisatie een universeel of statistisch karakter hebben. Het zijn veeleer hun nomiciteit en hun empirische inhoud die hier ter discussie staan.).

"A verkeerde in een situatie van het type C

A was een rationeel handelende persoon

In een situatie van het type C verricht iedere rationeel aktor handeling x

Dus: A deed x" (1965, p. 471).

Voor Hempel draagt de laatste premisse een wetskarakter en moet het begrip 'rationele aktor' worden gekonstrueerd als een "descriptief-psychologisch begrip" (p. 473). Hempel stelt

met nadruk dat de betreffende disposities van een "hogere orde" zijn (p. 433) en moeten beantwoorden aan een heel netwerk van theoretische principes. Hij waarschuwt tegen pogingen om de stelling dat A een rationele aktor is "waar" te maken bij conventie (p. 476), door erop de wijzen dat mensen zich in geval van emotionele druk, vermoeidheid of regelrechte logische verwarring in feite niet rationeel zullen gedragen. Vervolgens vergelijkt hij het model van de rationele aktor met dat van een ideaal gas. Geen van de werkelijke gassen gedraagt zich precies volgens de ideale gaswet, maar het is wel mogelijk voorwaarden aan te geven onder welke het feitelijke gedrag het ideale gedrag benadert (p. 477). Kortom, Hempel ziet verklaringen van rationele handelingen niet als een afzonderlijke categorie. Ze passen zonder meer in zijn "covering law"-model. De eventuele normatieve connotaties van het adjektief "rationeel" zijn slechts van heuristisch belang voorzover ze bijdragen aan een adequate beschrijving van de wetten die ten grondslag liggen aan het menselijk gedrag. Ook Dray (1957, p. 118-155) is van mening dat handelingen verklaard kunnen worden in termen van motivatie maar in tegenstelling tot Hempel gelooft hij niet dat de koppeling van motieven en handelingen door een paraplu-wet (covering law) beschreven kunnen worden. Integendeel, een handeling wordt juist begrijpelijk gemaakt door dat we "de achterliggende reden van de daad aan het licht brengen" (p. 124), dwz door te laten zien in hoeverre de handeling "op zijn plaats" was. (p. 124). Dergelijke verklaringen zijn gebaseerd op "handelingsprincipes" met de volgende structuur: "In een situatie van het type C ... is handeling X op zijn plaats" (p. 132). Dray erkent dat verklaringen van dit soort een nuttige functie kunnen hebben zelfs wanneer de handelende persoon een foutieve schatting maakt van zijn situatie (p. 125). De enige voorwaarde is dat de handeling past bij de foutieve denkbelden van de aktor.

Dray's handelingsprincipes verschillen op een aantal punten van Hempels "covering laws". Hoewel hij stelt dat ze tot op zekere hoogte ruimte laten voor verwachtingen m.b.t. het gedrag van een bepaalde aktor, verschaffen ze geen basis voor wetenschappelijke voorspellingen (p. 133). De handelingsprincipes zijn niet van dien aard dat ze gefalsifieerd kunnen worden met behulp van voorbeelden die aantonen dat men in strijd met deze principes handelde (p. 132). Ze lijken daarentegen min of meer te functioneren als regels. Hoewel Dray blijkbaar niet ongenegen is te spreken van motieven die handelingen "veroorzaken" (p. 153), stelt hij met nadruk dat hij "veroorzaken" niet gebruikt in de normale wetenschappelijke woordbetekenis, maar in Betekenis 1 van Collingwood:

"...ervoor zorgen dat iemand iets doet is hetzelfde als hem een motief verschaffen om het te doen" (p. 154).

"...de noodzakelijkheid van een kausaal verband is, wanneer we het hebben over handelingen, heel vaak een *rationele* noodzakelijkheid" (p. 154).

Hoewel Dray vindt dat Poppers theorie van de verklaring zonder meer thuishoort in de positivistische traditie, samen met die van Comte, Mill en Hempel (p. 2-3), staat Poppers eigen benadering van de verklaring van handelingen in termen van "de logica van de situatie", ironisch genoeg veel dichter bij die van Dray dan die van Hempel! Dat er op dit punt enige verwarring heerst is echter niet zo verwonderlijk; Popper verdedigt de these van de eenheid-van-de-wetenschap als eenheid van verklaringswijze immers uitdrukkelijk in *The Open Society and its Enemies* en in andere vroege werken. (De meest belangrijke verwijzingen kan men vinden bij Dray). Hoewel hij tevens zowel in *The Open Society* als in *The Poverty of Historicism* herhaaldelijk verwijst naar de situationele logica, komt het rationaliteitsprincipe in zijn uiteindelijke vorm te voorschijn in zijn meer recente werken (Zie vooral zijn (1967) en (1972)).

Poppers eigen formulering van het rationaliteitsprincipe (rp) en de rol die het bij verklaringen speelt worden op informele wijze gepresenteerd, en de problemen van exegese worden nog vergroot door dat zijn opvattingen over het rp (of in ieder geval de accenten die hij legt) in de loop der tijd een wijziging hebben ondergaan. In zijn vroegere geschriften over dit onderwerp scheen Popper het geldingsbereik van dit principe te beperken tot handelingen van geestelijk gezonde mensen. Zo zei hij in *The Open Society and Its Enemies* dat "...wij, bij wijze van eerste benadering, stilzwijgend de triviale algemene wet aannemen dat geestelijk gezonde mensen in de regel min of meer rationeel handelen..." (1962, dl.2, p. 265), terwijl hij met "rationeel" bedoelde "...in overeenstemming met de logica van de situatie..." (1962, dl.2, p. 97). In een later werk onderstreept hij dat het principe ook kon worden toegepast op de handelingen en de denkbeelden van een krankzinnige (1967, p. 147-148).

Terwijl hij het toepassingsbereik van het principe uitbreidde tot de categorie der krankzinnigen, scheen Popper tegelijkertijd zijn stellingen over het soort handelingen dat men van actoren kon verwachten af te zwakken. Terwijl hij handelingen op een eerder tijdstip "rationeel" of "passend" had genoemd, omschreef hij ze nu als "adekwaat", "aangepast" of als "in harmonie met de situatie" (3).

Dit woordgebruik kan erop wijzen dat er minder restricties gelden voor het soort overeenstemming dat er tussen situatie en handeling bestaat dan de term "passend" suggereert. Maar misschien was de voornaamste reden voor deze verandering in terminologie de grotere nadruk die Popper ging leggen op het feit dat de situatie die centraal stond in de verklaring niet de objectieve fysisch-fysiologische situatie van de aktor was. Het was veeleer de *theorie* die de aktor over zijn situatie bezat -de situatie zoals de aktor die zag:

"...hun handelingen...kunnen worden beschouwd (tenminste bij wijze van goede benadering) als aangepast aan de situatie *zoals zij die waarnemen*" (1967, p. 147, Cursivering van auteur).

Een aanwijzing voor de logische vorm van situationele verklaringen vinden we in Poppers opmerking dat het rp. een motorisch principe is, "une loi d'animation", dat in situationele analyses een rol speelt die vergelijkbaar is met die van de wetten van Newton bij het verklaren van beweging in het zonnestelsel (1967, p. 144). (De beschrijving van de situatie van de aktor komt overeen met de uitgangs- en grensvoorwaarden in de natuurwetenschap). In dezelfde uiteenzetting stelt hij de volgende "ruime" formulering van het rp. voor:

"Individuen handelen steeds op een wijze die is aangepast aan de situatie waarin zij zich bevinden" (1967, p. 145).

Poppers opmerkingen suggeren dat het verklarende schema dat hij in gedachten heeft er in grote lijnen zo uitziet (uit praktische overwegingen, en om de vergelijking met Hempel te vergemakkelijken, heb ik de verklaring als een deductie gepresenteerd. Het is vrijwel zeker dat Popper meent dat het rp. op zijn best een statistische wet is).

1. <u>Beschrijving van de situatie:</u>	Aktor <u>A</u> verkeerde in een situatie van het type <u>C</u>
2. <u>Analyse van de situatie:</u>	In een situatie van het type <u>C</u> is <u>x</u> de geëigende handeling
3. <u>Rationaliteitsprincipe:</u>	Aktoren handelen altijd in overeenstemming met hun situatie.
4. <u>Explanandum:</u>	(Dus:) <u>A</u> deed <u>x</u> .

Als mijn reconstructie van Poppers model juist is, stemt zijn uiteenzetting overeen met die van Dray voor zover zij de rol die normatieve oordelen spelen bij de verklaring van menselijk handelen erkent. (Wat Popper de analyse van de situatie noemt lijkt sterk op Drays's handelingsprincipe). In tegenstelling tot Dray wil Popper handelingen echter wél onder een algemene wet subsumeren.

Poppers kandidaat voor de "covering law" verschilt in twee opzichten van die van Hempel. Terwijl Hempel een generalisatie hanteert die beperkt blijft tot situaties van het type C is het toepassingsgebied van Poppers rp. ruim genoeg om elke mogelijke situatie te omvatten. (Alleen dit contrast zou al een aanleiding zijn Poppers stelling dat het rp. vrijwel inhoudsloos is in twijfel te trekken). Zoals we hebben gezien meent Hempel dat de wetten die het menselijk handelen verklaren beginselen van de psychologie zijn. Popper ontkent een dergelijke interpretatie met kracht:

"De vergissing die men meestal maakt is dat men, in het geval van een menselijke samenleving, aanneemt dat de "bezieling" van een sociaal model wortelt in de menselijke *anima* of *psyche*, en dat

derhalve we Newton's bewegingswetten ofwel moeten vervangen door wetten van de algemene menselijke psychologie ofwel misschien door wetten van de individuele psychologie die betrekking hebben op het karakter van hen die als aktoren in onze situatie een rol spelen. Maar dit is een vergissing" (1967, p. 143-144).

Als het rp. geen generalisatie van psychologische hoedanigheden is, naar wat voor entiteiten verwijst het dan wél? Het antwoord moet gezocht worden in Poppers ontologische theorie zoals hij die ontwikkelt *On the Theory of the Objective Mind* (herdrukt in zijn (1972), p. 153-190). Daar stelt Popper dat er drie "werelden" zijn. Wereld 1 bevat fysische objecten, tot wereld 2 behoren psychische gesteldheden, terwijl wereld 3 bestaat uit problemen, theorieën en argumenten - "intelligiblen" noemt Popper ze (p. 154). Hoewel deze domeinen ontologisch onderscheiden zijn, kunnen ze op elkaar inwerken. Met name kunnen objectieve ideeën uit wereld 3 (door tussenkomst van de geest) onze lichamelijke bewegingen in wereld 1 causaal beïnvloeden (p. 155). Vandaar dat de primaire causale factoren waar men bij het verklaren van handelingen een beroep op moet doen de objectieve componenten uit wereld 3 van de probleem-situatie van de aktor zijn. De geest is slechts een werktuig (of een "orgaan" om met Popper te spreken) om he "in kontakt te brengen" met de objecten van wereld 1. (p. 156). Dat Popper de geest een secundaire rol laat spelen blijkt tevens uit zijn toepassing van de situationele logica op het gedrag en de evolutie van dieren. (Vergelijk zijn (1972), p. 70, 145, 246, 288-289).

Ik zal mij hier niet wagen aan een oordeel over Popper's metafysische denkbeelden, hoewel ik me onwillekeurig afvraag of Poppers oude vijanden Plato, Hegel en Dilthey, zich niet wat gesterkt voelen door deze laatste wending in Poppers filosofische ontwikkeling!

Laat ik hier volstaan met de opmerking dat een zo liberale ontologie de sociale wetenschapper een grote vrijheid laat bij de konstruktie van theorieën. Het bemoeilijkt echter de taak van de natuurkundige die zich nu zal moeten afvragen wat voor uitwerking de toegankelijkheid van wereld 1 voor gedachten en gevoelens op zijn conservatiewetten zal hebben.

Hoe het oordeel over Poppers ontologie ook mag uitvallen, het belangrijkste onderscheid tussen zijn opvattingen en die van Hempel en Dray zal nu duidelijk zijn. Volgens Hempel worden handelingen veroorzaakt door psychologische hoedanigheden. Volgens Dray kunnen handelingen begrepen worden in termen van motieven, maar heeft het verband niet het karakter van een wetenschappelijke wet. Volgens Popper is voor het verklaren van handelingen een kausale interaktie tussen de drie werelden vereist.

Laten we, nu we een algemene indruk hebben van de vorm van situationele verklaringen, ons bezighouden met de methodologische componenten van Poppers theorie van de menselijk handelen.

2. De inhoud van het rationaliteitsprincipe.

Wat allereerst verwondering wekt in Poppers methodologische aanpak is het feit dat hij verklaringen die gebaseerd zijn op een "wet" die hij niet alleen als onwaar maar bovendien als vrijwel inhoudsloos kenschetst, niet slechts tolereert, maar zelfs aanprijst. De feitelijke onjuistheid van het rp. zou geen onoverkomelijke problemen opleveren als aantoonbaar was dat het een hoog waarheidsgehalte bezat, bijvoorbeeld als het een zengrote verscheidenheid van gevallen de waarheid heel dicht zou benaderen. (Als schending van het rp. beschouwt Popper bv. het geval van iemand die herhaaldelijk probeert een deur open te maken met een sleutel waarvan hij weet dat die niet past). Als het echter waar is dat de centrale wet die bij het verklaren van menselijk handelen een rol speelt bijna zonder empirische inhoud is, dan zou dat een belangrijk verschil opleveren tussen de mens- en de natuurwetenschappen, waarvan de wetten volgens Popper een zeer hoog empirisch gehalte hebben.

Ik zal nu beargumenteren dat Popper de kracht van het rp. onderschat heeft en dat het een groot aantal mogelijke werelden uitsluit, wanneer men hulptheorieën toevoegt. Ik zal me hierbij zo veel mogelijk bedienen van analogieën met de Newtons wetten. Ik vertrouw erop dat de punten van verschil onmiddellijk in het oog zullen springen.

Newtons Tweede Wet ($F=ma$) is een biconditionele uitspraak -in deze wet wordt (ruwweg) gesteld dat elke versnelling veroorzaakt wordt door een kracht en dat elke resulterende kracht die op een lichaam werkt dat lichaam doet versnellen. Deze wet geeft bovendien de exacte kwantitatieve relatie aan tussen de kracht en de versnelling.

Wanneer we een versnelling moeten verklaren, dan geeft het eerste lid van de Tweede Wet ons de grootte van de kracht die werkzaam moet zijn geweest, zonder echter iets over de krachten bron de zeggen. Daar hebben we een aanvullende theorie over voor nodig. In de 17e eeuw waren niet meer dan een paar krachten bekend, waaronder die van veren en van graviterende massa's, ofschoon Newton wel vermoedde dat er ook afstotende krachten, samenvallende krachten, krachten die gisting teweegbrengen etc. moeten bestaan. Het behoorde tot de opgaven der klassieke natuurkunde van deze andere krachten op de sporen en de verdrijven.

De wet die bij de eigenlijke verklaring van een versnelling een rol speelt is het tweede lid. Heeft men eenmaal onafhankelijke bewijsmateriaal voor het bestaan van de vereiste kracht gevonden, dan kan men verklaren waarom er een versnelling is opgetreden.

Ik geloof dat het rp. ook uit twee elementen bestaat (4). Het eerste lid (rp.1) stelt: *Elke handeling (van een aktor) is een rationeel antwoord op een bepaalde probleemsituatie.* Deze stelling geeft op algemeen nivo aan waarnaar we moeten zoeken als we een handeling proberen te verklaren. Om deze stelling te toetsen hebben we een aanvullende theorie nodig

die ons zegt hoe we probleem-situaties moeten opsporen. Hebben we de vereiste probleem-situatie gevonden, dan verklaren we de gegeven handeling met behulp van het tweede lid (rp.2): *Iedere aktor in een probleem-situatie reageert daar rationeel op.*

Het eerste en het tweede lid van het rp. zouden natuurlijk tautologieën worden zodra we -zoals bepaalde filosofen van de Geest graag doen- "begrijpelijk zijn" of "rationeel zijn" in de definitie van "handeling" zouden opnemen. Laten we "handeling" daarom opvatten zoals een etholoog dat zou doen, dwz. het begrip moet ruim genoeg zijn om het doelgerichte, verkennende gedrag van een hongerig dier te omvatten, maar eng genoeg om starre reflexbewegingen uit te sluiten.

Onder probleem-situatie versta ik niet alleen het probleem (of het doel) wat de aktor zich stelt, maar ook de gehele reeks van oplossingen die hij overweegt.

Als ik zeg dat een reactie rationeel is (en het kan zijn dat ik hier afwijk van Poppers gebruik van deze term), bedoel ik (i) dat tot stand kwam na methodische afweging van de reeks van mogelijke oplossingen; (ii) dat de beschrijving zowel van de probleemsituatie als van het afwegings-proces in principe door de aktor kon worden gebracht; (iii) dat de betrokken persoon op deze wijze handelende op grond van het afwegings-proces (dwz. dat hij, zo zich een beter alternatief zou hebben voorgedaan dit gekozen zou hebben).

Laten we deze voorwaarden eens wat nader bekijken. Door de voorwaarde te stellen dat de aktor het proces in principe moet kunnen artikuleren (voorwaarde ii) laten we onbewuste motieven toe, maar worden de adequate reacties van een amoëbe als rationele (of beredeneerde) reactie uitgesloten. Dat het proces onder woorden kan worden gebracht is mede een verklaring voor het feit dat gedrag door semantische factoren beïnvloed kan worden. De derde voorwaarde dwingt ons te zoeken naar de werkelijke redenen van een handeling -we kunnen niet tevreden zijn met een plausibele rationalisatie. Zij garandeert tevens dat wanneer wij een aktor het gebruik van een bepaalde beoordelingsregel toeschrijven, we hem in feite een dispositie toekennen, dwz. we impliceren dat dezelfde beoordelingsmethode toegepast zou worden wanneer de reeks oplossingen zou worden uitgebreid. De beoordelingsmethode is geen toevallig kenmerk van de reactie van de aktor op de situatie.

Voorwaarde i garandeert dat er systematische, dwz. niet-willekeurige beslissingsprocedure gebruikt wordt. Het lijkt erop dat , wanneer we een reactie rationeel noemen, we tevens als voorwaarde stellen dat de gebruikte beoordelingsprocedure een "respectable" procedure is zoals bv. het streven naar maximalisering van het verwachte nut of het streven naar een minimalisering van het maximaal mogelijke verlies. Wat zou er gebeuren wanneer een aktor opzettelijk zou streven naar een *minimalisering* van het verwachte nut? Zou de resulterende handeling dan als rationeel beschouwd mogen worden?

Voor zover ik weet, hebben zij die hebben geschreven over het

verklaren van handelingen zich niet expliciet met deze kwestie beziggehouden. Popper zegt eenvoudig dat de situationele logica de methode van economische analyse is (1962, p. 97). Watkins wijst erop dat we in verschillende situaties verschillende beslissingsprocedures kunnen toepassen (1970, p. 207). Ik zal hier niet proberen de reeks minimale eisen waaraan toelaatbare beslissingsregels moeten voldoen nader te specificeren. Daar zijn niet alleen nadere filosofische analyses maar ook empirische studies over de manier waarop mensen beslissingen nemen voor nodig (5)

De benadering die uitgaat van het rp moet bovendien aangevuld worden met een theorie van mechanische vergissingen. Biljartballen die in een gegeven krachtenveld versnellen vergissen zich nooit. Het kan echter gebeuren dat twee prijsbewuste huisvrouwen in een supermarkt in dezelfde situatie verkeren, dezelfde beslissingsprocedure toepassen, en toch verschillend handelen, eenvoudig omdat één van beiden zich bij het berekenen van de prijs per eenheid vergist heeft. Elke poging echter om een divergentie tussen onze rekonstruktie van de situatie van de aktor en de te verklaren handeling te wijten aan een vergissing (of een "glitch", zoals ruimtevaartdeskundigen een niet-verklaarde storing noemen) zal *ad hoc* zijn tenzij we een adequate theorie over vergissingen hebben om deze stap te rechtvaardigen. Een vergelijkbare methodologische voorzichtigheid moet betracht worden zodra we onbewuste motieven, weggedrukte gegevens, selectieve waarnemingsfouten, uiterst ongebruikelijke nuttigheidsoordelen etc. in de beschouwing gaan betrekken. In elk afzonderlijk geval moeten we onafhankelijke bewijzen aanvoeren van onze beschrijving van de situatie. Dat kan het beste gebeuren d.m.v. een aanvullende theorie over het betreffende verschijnsel, bv. een theorie van onbewuste verlangens.

Ik zal nu een meer gedetailleerd model presenteren van situationele verklaringen. Het blijkt dat het praktisch is om dit in twee stappen te doen, dus rp.2, het tweede lid van het rationaliteitsprincipe moet verder opgesplitst worden. Wat gebeurt is ruwweg het volgende: we verklaren eerst de rationele oordeelsvorming van de aktor en daarna zijn rationele handeling. De wet die aan de eerste verklaring ten grondslag ligt noem ik het rationeel beoordelingsprincipe en de wet die de tweede verklaring ondersteunt het principe van rationeel handelen.

1. <u>Beschrijving van de probleemsituatie:</u>	A meende te verkeren in een probleemsituatie van het type C.
2. <u>Dispositionele wet:</u>	In aldergelijke probleem-situaties zou A beoordelingsregel R gebruiken.
3. <u>Analyse van de situatie:</u>	Wordt C volgens R beoordeeld, dan is x het resultaat.

4. Beschrijving van de competentie van de aktor: A vergiste zich niet toen hij R toepaste op C.
5. Rationeel beoordelingsprincipe: Alle aktoren beoordelen hun situatie op rationele wijze.
6. Explanandum-1: (Dus:) A besloot dat x rationeel gezien de juiste handeling was.
7. Rationeel handelingsprincipe Mensen handelen altijd op grond van hun rationele oordelen.
8. Explanandum-2: (Dus:) A deed x.

We zien dat volledige weergave van het rp niet alleen de handeling in verband brengt met de vorming van het oordeel maar ons bovendien in staat stelt het resultaat van die oordeelsvorming te voorspellen op grond van uitgangsvoorwaarden. Natuurlijk impliceert, zoals Popper en Dray nadrukkelijk gesteld hebben, een verklaring van de handeling op grond van het rp niet dat de overtuigingen van de aktor redelijk zijn, of zelfs maar dat zijn beslissingsmethode de best denkbare is. Het veronderstelt wel dat de aktor zijn situatie op systematische wijze beoordeeld heeft, dat het resultaat van de beoordelingsprocedure in principe openstaat voor verandering mocht de reeks mogelijke oplossingen zich wijzigen, en dat er correspondentie bestaat tussen het oordeel en de handeling. Dus is het rp, allesbehalve inhoudloos en kan het empirische gehalte verder vergroot worden door de konstruktie van aanvullende theorieën over vergissingen, besluitvorming en de wijze waarop overtuigingen tot stand komen. Dat we de neiging hebben te denken dat het rp, geen informatie bevat komt misschien eenvoudig doordat het ons zo vertrouwd voorkomt. Popper heeft erop gewezen dat we, wanneer een theorie gedurende lange tijd succesvol is gebleken, haar als niets dan een verzameling impliciete definities of conventies gaan beschouwen (1963, p. 240). In de meeste gevallen is ons onderzoek er dan op gericht de juiste uitgangsvoorwaarden te vinden.

Als sociale wetenschappers en historici hun modellen van de situatie van de aktor niet op *ad-hoc*-manieren herzien, maar in plaats daarvan voor hun beschrijving van de situatie blijven zoeken naar bewijsmateriaal dat onafhankelijk is van de te verklaren handeling, en als ze trachten het empirisch gehalte van het rp, te vergroten door aanvullende theorieën op te stellen, dan lijkt het erop dat ze zich conformeren aan de algemene methodologische opdracht om te streven naar theorieën met een grote empirische inhoud.

3. De bekritiseerbaarheid van het rationaliteitsbeginsel.

Laten we ons nu wenden tot Poppers methodologische strategie om nooit feitelijke kritiek te leveren op het rp, zelf, maar

altijd de uitgangsvoorwaarden te herzien. Is Popper hier niet vervallen tot dezelfde onkritische en onwetenschappelijke houding waar hij de bedrivers van pseudo-wetenschappen als astrologie van beschuldigt?

Volgens mij moet Popper, wil hij niet in tegenspraak geraken met zijn totale filosofie iets als het volgende zeggen: "Natuurlijk blijft elk onderdeel van onze theorie vatbaar voor herziening, zolang dat maar gebeurt op een inhouds-vergrote, toetsbare manier. Het zou echter wel eens heel moeilijk kunnen zijn om voor het rp. een alternatief te bedenken." En inderdaad komen er passages voor waarin hij aan een dergelijke pragmatische rechtvaardiging lijkt te denken. Zo zegt hij bijvoorbeeld dat

"...de poging om het rationaliteitsprincipe door een ander te vervangen lijkt te leiden tot volstrekte willekeurigheid bij de constructie van modellen" (1967, p. 147).

Ik geloof echter dat het ook kan zijn dat Poppers filosofie van de sociale wetenschappen meer Lakatosiaanse eigenschappen bezit dan Popper of Lakatos beseffen. In *The Poverty of Historicism* heeft Popper betoogd dat alle geschiedenis noodzakelijkerwijs vanuit een "vooringenomen selectief standpunt" geschreven wordt, maar dat dergelijke interpreterende theorieën in de regel niet getoetst kunnen worden (1961, p. 150-151). Verschillende benaderingen van de geschiedenis zouden slechts naar de mate waarin ze interessant, suggestief en vruchtbaar zijn, beoordeeld kunnen worden (1961, p. 151). Dit lijkt enigszins op het idee dat door Lakatos is gearticuleerd en ontwikkeld tot een uitgewerkte methodologie van wetenschappelijke onderzoeksprogramma's (1970). En het lijkt erop dat Popper, misschien onbewust, een methodologische positie heeft ingenomen waardoor sociaal wetenschappelijke theorieën meer lijken op de interpretaties zoals men die in de geschiedschrijving aantreft dan op de gewaagde, falsifieerbare gissingen van de natuurwetenschap.

In dat geval, kan men Poppers onderzoeksprogramma voor de sociale wetenschappen zonder meer formuleren in de termen van Lakatos' methodologie. Het rationaliteitsprincipe zou de harde kern van het programma vormen. Zijn metafysische theorie van de mens als een evoluerend, rationeel, probleem-oplossend dier zou de positieve heuristiek vormen. Het programma kon dan beoordeeld worden naar het succes waarmee er in gebieden als economie, antropologie en cognitieve psychologie adequate verklaringen mee worden gegeven.

Als deze interpretatie van Poppers standpunt echter juist is, dan moet Popper zo eerlijk zijn om zijn demarcationistische aanval op Freudianen en Marxisten op te geven. Hun onwil om hun centrale stellingen na experimentele moeilijkheden te herzien, kan niet langer als dogmatisme beschouwd worden (tenzij Poppers eigen verdediging van het rp. ook zo wordt opgevat). Hij kan hier natuurlijk tegen inbrengen dat hun onderzoeksprogramma's niet zo vruchtbaar zijn geweest als het zijne, maar

daarmee zou hij hen slechts verwijten pech gehad te hebben. Het betekent niet dat ze zich schuldig maken aan methodologische beunhazerij.

Toch zou ik er bij Popper op aan willen dringen zijn demarcatie-principe niet zonder slag of stoot op te geven. Het scherpe onderscheid tussen falsifieerbare theorieën die blootstaan aan directe, experimentele weerlegging en metafysische postulaten die alleen op indirecte wijze gekritiseerd kunnen worden (bv. wanneer ze geen heuristische kracht bezitten of in tegenspraak zijn met succesvolle wetenschappelijke theorieën) kan misschien niet zo rechtstreeks worden toegepast op bestaande wetenschappelijke stelsels. Misschien moet het vervangen worden door een scala dat varieert van uiterst falsifieerbare wetenschappelijke theorieën, bv. zoals Newton's wetten, tot de regulatieve principes van de metafysica, zoals bv. de stelling dat elke gebeurtenis een oorzaak heeft. Ik hoop echter dat Poppers principiële methodologische stelling -dat we onze theorieën zo weerlegbaar mogelijk moeten maken en ze werkelijk moeten blootstellen aan de scherpste kritiek die er voorhanden is- onveranderd blijft. In het geval van het rationaliteitsprincipe zou dat neerkomen op de eis dat wij de empirische inhoud van het stelsel vergroten op de manier die ik heb aangegeven.

Om het resulterende systeem zo streng mogelijk te toetsen, moeten we ons bezighouden met die gevallen waarin het naar alle waarschijnlijkheid zal falen, zoals gevallen van dwangmatig of impulsief gedrag, gevallen waarin de handelende persoon onder invloed van verdovende middelen verkeert of lijdt aan hersenletsel, en met die gevallen waarvoor goede alternatieve verklaringen zijn geleverd door behaviorisme, psychoanalyse of cognitieve dissonantie theorie. Op die manier kunnen we het best garanderen dat de ideologische inhoud van de sociale wetenschappen zo klein mogelijk wordt en dat een kritische houding blijft bestaan.

NOTEN

1. Andere spanningen in Poppers filosofie van de sociale wetenschappen heb ik behandeld in mijn (1974).
2. covering law model: het zg. deductief-nomologische verklaringsmodel waarin de 1e premisse een algemene wet (covering law) is, de 2e premisse de uitgangsvoorwaarden beschrijft, en de conclusie gevormd wordt door het te verklaren feit (explanandum)-vert.
3. Dit is vooral goed merkbaar in zijn (1967) waar hij herhaaldelijk spreekt van "het beginsel van adekwaatheid". In *Objective Knowledge* zegt hij: "...we kunnen proberen om, al gissend, een geïdealiseerde reconstructie te geven van de *probleem-situatie* waarin de aktor zich bevond en proberen de handeling in die mate "begrijpelijk" (of "rationeel begrijpelijk") te maken, dat wil zegen *adekwaat voor de situatie zoals hij die waarnam*. Deze methode van situationele analyse kan omschreven worden als een toepassing van het *rationaliteitsbeginsel*". (1972, p. 179. Cursivering in het origineel).

4. Watkins heeft opgemerkt dat het rp. twee afzonderlijke stellingen bevat die hij als volgt formuleert:

"...elke praktische conclusie die wordt afgeleid uit een beslissingschema komt overeen -voor zover de fysische omstandigheden het toelaten- met een passende handeling, terwijl achter elke handeling een passende praktische conclusie staat die afgeleid is uit een beslissingsschema" (1970, p. 209).

Zijn conclusie is dat ze vanwege hun logische vorm (alle-sommige) allebei onfalsificeerbaar zijn. Ik geloof echter dat er genoeg restricties op de klasse van toelaatbare probleem-situaties kunnen worden opgelegd om beide klassen toetsbaar te maken.

5. Voor een aanzet tot zo'n theorie, vgl. Tversky en Kahneman (1974), Lee (1971) en Wason (1972). Kohlberg's studies van de ontwikkeling van ethisch denken bij kinderen toont duidelijk aan dat de manieren waarop jonge mensen dilemma's analyseren en oplossen over de tijd verandert op een voorspelbare wijze (1971).

BIBLIOGRAFIE.

- Dray, W.H., *Laws and Explanation in History*, Oxford University Press, London, 1957.
- Hempel, C.G., *Aspects of Scientific Explanation*, Free Press, New-York, 1965.
- Koertge, N. "On Popper's Philosophy of Social Sciences", in K.F. Schaffner and R.S. Cohen (eds), *PSA 1972*, Vol. XX: *Boston Studies in the Philosophy of Science*, Reidel, Dordrecht, 1974, p. 195-207.
- Kohlberg, L., "Stages of Moral Development as a Basis for Moral Education", in C.M. Beck, B.S. Crittenden, and E.V. Sullivan (eds), *Moral Education*, University of Toronto Press 1971, p. 23-92.
- Lakatos, I., "Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes", in I. Lakatos and A. Musgrave (eds), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge University Press, 1970, p.91-196.
- Lee, W., *Decision Theory and Human Behavior*, Wiley, New-York, 1971.
- Popper, K.R., *The Logic of Scientific Discovery*, English ed. Hutchinson, London, 1959.
- Popper, K.R., *The Poverty of Historicism*, 3rd ed. Routledge and Kegan Paul, London, 1961.
- Popper, K.R. *The Open Society and Its Enemies*, 4th ed. Routledge and Kegan Paul, 1962.
- Popper, K.R., *Conjectures and Refutations*, Routledge and Kegan Paul, London, 1963.
- Popper, K.R., "La Rationalité et le Statut du Principe de la rationalité", in E.M. Classen (ed.), *Les Fondements Philosophiques des systèmes économiques*, Payot, Paris 1967, p.142-150.
- Popper, K.R., *Objective Knowledge*, Oxford University Press, London 1972.
- Schilpp, P.A. (ed.), *The Philosophy of Karl Popper*, vol. XIV, *The Library of Living Philosophers*, Open Court, La Salle, 1974.
- Tversky, A. and Kahneman, D., "Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases", *Science* 185 (1974), p. 1124-31.
- Wason, P.C. and Johnson-Laird, P.N., *Psychology of Reasoning: Structure and Content*, Harvard University Press, Cambridge, 1972.
- Watkins, J.W.N., "Imperfect Rationality", in R. Borger and F. Cioffi (eds), *Explanation in the Behavioral Sciences*, Cambridge University Press, 1970, p. 167-217.